

МИГЕЛ ДЕ УНАМУНО В БЪЛГАРСКАТА КРИТИКА И ПУБЛИЦИСТИКА

ПЕТЪР ВЕЛЧЕВ

Това заглавие би могло да звучи и по друг начин, например: «Творчеството на Унамуно в българската критика и публицистика». И така сигурно щеше да е по-правилно да се каже, но затова пък нямаше да е съвсем вярно. Работата е там, че българската литературна мисъл е далеч от това да разглежда творчеството на Унамуно в цялата му пълнота и жанрово многообразие, във всички етапи от неговото многолетно развитие, в сложната му и понякога противоречива съвкупност от духовни търсения. В това няма нищо чудно, като се има предвид каква част от литературното и философско наследство на Унамуно е успяла да проникне у нас с помощта на превода. Оносителният дял на това проникване не е малък (в сравнение с превода на български на други испански автори) и включва редица най-значителни заглавия, но същевременно не е голям – на фона на колосалното и по обем, и по значение творческо дело на Унамуно, съставляващо цяла епоха в литературния и мисловен живот на Испания и Европа през края на XIX и първите десетилетия на XX век. (1)

Българската критика за Унамуно по общо правило е концентрирана около проблема за личността на писателя, като за целта си избира малко на брой, но затова пък съществени опорни точки. Тя се вълнува повече от цялостния образ на Унамуно, от неговия интелектуален и граждански силует, а не толкова от творчеството му като процес, развитие, културно-исторически обхват. Едва в края на разглеждания период, т.е. през 70-80-те години, когато най-интензивно се превеждат у нас съчиненията на Унамуно, се появяват и първите по-цялостни български изследвания на неговото творчество. Както ще видим по-нататък, от всичките му съчинения – «Животът на Дон Кихот и Санчо» – предизвиква най-голям интерес в България.

* * *

В процеса на българското възприятие на Унамуно публицистиката изпреварва превода с една година. На страниците на нашия печат първият български превод на творба от Унамуно се появява на 28 март 1925 г., а името му за първи път е лансирано пред българските читатели на 23 март 1924 г., и при това от авторитетната личност на Ромен Ролан. Факторите, предизвикали появата на тази публикация, най-общо казано, са два. Първата, непосредствена причина е свързана с гражданската биография на Унамуно. Заради критичните му изказвания по адрес на диктаторския режим в Испания, генерал Примо де Ривера през февруари 1924 г. го отстранява от преподавателска дейност и го изпраща на заточение във Фуертевентура, един от Канарските острови. Това грубо посегателство срещу правата на личността и свободата на интелектуалното

слово предизвиква широка вълна на възмущение в цяла Европа. Редица видни писатели и учени изразяват своя протест. Световната преса реагира остро на диктаторския произвол. Анри Дюмей, главен редактор на парижкия вестник «Котидиен», организира с една шхуна бягството на Унамуну от Канарските острови във Франция.

Всички тези конкретни събития съставят, тъй да се каже, външния, международния фактор. Но не по-малко важен за появата на първата българска публикация за Унамуну е и вътрешният фактор – обществено-политическата обстановка в България. Тя има доста сходни черти с обстановката в Испания, което е естествено, тъй като и двете страни се управляват от авторитарни режими, дошли на власт чрез военен преврат: единият е извършен от Ал. Цанков на 9 юни, а другият – от Примо де Ривера на 13 септември 1923 г. През пролетта на 1924 г. България още не се е отърсила от кървавия кошмар на неотдавна потушеното Септемврийско въстание. Нещо повече, българското общество ще преживее сякаш за втори път този кошмар, като го види ярко превъплътен в поезията – през април 1924 г. излиза от печат стихосбирката на Ас. Разцветников «Жертвени клади», а през есента на същата година се появява и знаменитата поема на Гео Милев «Септември». Освен това още през януари 1924 г. буржоазните партии у нас гласуват прословутия Закон за защита на държавата, въз основа на който на 1 април Върховният касационен съд разтурва Българската комунистическа партия, Съюза на комунистическата младеж и Общия работнически синдикален съюз. Пак въз основа на ЗЗД по-късно е осъден Гео Милев, а малко след това, този път без помощта на закон, е зверски убит.

Изпълнена с глухо негодувание срещу Цанковия режим е политическата атмосфера у нас в момента, когато българската публицистика се обръща към темата за Унамуну – жертва на друг диктаторски режим, далеч от нас, на Иберийския полуостров. Не е случаен и фактът, че това става на страниците на вестник «Звезда», легален орган на БКП, редактиран от големия български журналист и активен участник в комунистическото движение Димитър Найденов (1896-1946). И тъй, както вече стана дума, първата представа за Унамуну в съзнанието на българския читател през 20-те години е създадена от вдъхновеното перо на Ромен Ролан, бележит писател, Нобелов лауреат, хуманист, общественик и борец за мир. (2) Публикацията има формата на отворено писмо, което ще цитирам изцяло:

«Ние не ще оставим без енергичен протест позорното дело, което извърши военната диктатура в Испания, като заточи Мигуел де Унамуну.

Мигуел де Унамуну е най-голямата слава не само на Испания, но и на всички страни, дето се говори иберийският език. Срамно е да се гледа как едно правителство, което се нарича патриотическо, лишава страната от най-скъпоценния камък в нейната корона. Твърде жалко е, че един крал, който има чувство за величието на своята раса, допуска това поругание.

Мигуел де Унамуну е герой на духа, трагически и страстен мислител, който пръв след катастрофата в испано-американската война издигна своя народ в очите на света и накара неговите по-големи сестри, Франция и Италия, да се преклонят пред неговия гений.

От трийсет години насам този героичен Кихот чупи своето копие срещу всички социални несправедливости и низости. В неговата мрачна и гореща

светлина изгаря тежкия мрак, който задушаваше испанския народ. Унамуну е последният рицар на тази рицарска страна. Нейният неблагодарен крал го отблъсква: нека светът бъде съдник!

Ние, херолдите на европейската съвест, издигаме вик на възмущение.»

През лятото на същата година се появява и първата статия за Унамуну, написана от български автор. Тя е напечатана в ежедневника «Епоха», неофициален орган на БРСДП, редактиран от Григор Чешмеджиев, и принадлежи на писателя Николай Дончев – критик, преводач, изследовател на българо-френските и българо-италиански литературни връзки. (3) Статията излага събитията около заточението на Унамуну и бягството му във Франция, дава някои кратки характеристики на творческото му дело, широко цитира мнения на популярния по онова време френски писател Фредерик Льофевр и т.н. Както става ясно от изложението, основен източник на нашия автор е статията на Льофевр във вестник «Нувел литерер», където последният споделя своите впечатления от Унамуну при пристигането му в Париж. Казано с други думи, статията на Н. Дончев е ценна като публицистична позиция и актуална информация за литературните разговори, които Унамуну има и през първите месеци от своето пребиваване във френската столица.

Интересът на нашия печат към съдбата на Унамуну продължава и през следващата година. В трагичната за България пролет на 1925, обаявана не толкова от цветовете на възбуждащата се природа, колкото от пламъците на Априлския атентат в катедралата «Свети Крал» и от кървави политически убийства, на титулната страница на вестник «Развигор» – наред с първия у нас превод на Унамуну – се появява и статия за писателя. (4) Какъв е общественото-политическият контекст, в който се «вписва» тази публикация, личи най-нагледно от есето на Антон Страшимиров, поместено непосредствено до статията за Унамуну.

Антон Страшимиров споделя впечатленията си от Рудина, истинско чудо на българската природа и родно място на дедите му и възкликва: «Уви, кървавите чудеса на нашите кървави дни подсичат крилетата на душата ми даже пред най-дивното чудо – неотменимо, неоценимо, вечно – на нашата страна». Накрая, в постскриптим, бъдещият автор на романа «Хоро» моли за прошка читателите, задето не спазва траура и публикува своето есе тъкмо в този момент: «при кървавата болка, в която удавиха душата ми». Става дума за това, че само месец по-рано, на 17 февруари 1925 г., в София на улицата е застрелян братът на писателя, Тодор Страшимиров, активен общественик, социалдемократ, а после член на БКП, народен представител.

Фактът, че есето на А. Страшимиров и статията за Унамуну са отпечатани едно до друго на първата страница на вестника, никак не е случаен – това са двете най-значителни публикации в броя. Те по особен начин си кореспондират със своя нравствено-хуманистичен патос и своето – къде по-силно изразено, къде само загатнато – възмущение от политическия произвол на епохата. Авторът на статията пише: «Мигуел де Унамуну, историк, социолог, философ, поет, литературен критик, професор в Саламанкския университет, божество за испанските младежи, доби днес още по-голяма известност благодарение преследването на генерал Примо да Ривера. Диктаторът не одобри острия език на Унамуну и го заточи чак в Канарските острови. Веднага най-добрите трудове

на писателя станаха известни на цял свят. Явиха се стотина преводи на разни езици. Скоро големият писател спечели приятели във всички страни». По-нататък се говори за хуманизма на Унамуно, бегло се цитират негови мисли и отново се насочва вниманието на читателя към основната цел на статията – възхищение от гражданския подвиг на Унамуно и солидарност с неговата борба: «Ведно с най-възвишените личности на Испания, той прекарва живота си в чужбина и работи с перо и слово за освобождението на поробените от генералите испански народ».

Би следвало да се предположи, че подобни инвективи доста осезателно са предизвикали асоциация с нашенската обществена атмосфера, тъй като в този момент генерал Русев и генерал Вълков, и двамата министри в Цанковото правителство, стоят в дъното на политическите убийства в България. Може би затова и авторът на статията за Унамуно е предпочел да скрие своето име. Най-вероятно е обаче тя да е написана от Димитър Б. Митов (1898-1962), изтъкнат публицист, вестникар, книгоиздател, литературен критик и театровед, допринесъл много за разпространение на френската култура у нас. По това време той е редактор на «Развигор», а пък и от текста на статията личи, че се използват материали от френския печат.

Пет години по-късно Д.Б. Митов се връща към тази тема на страниците на основания и редактиран от него вестник «Литературен глас», като издава специален брой за Унамуно (характерна уникална особеност на «Литературен глас» са именно тези броеве, посветени изцяло на живота и творчеството на някой виден чуждестранен писател). Ако повод за статията в «Развигор» беше съдбата на Унамуно като изгнаник във Франция, този път «Литературен глас» чества триумфалното му завръщане в родината. По волята на историята изгнаникът и диктаторът сякаш са си разменили местата. На 28 януари 1930 г. генерал Примо де Ривера е принуден да си подаде оставката, за да умре като емигрант месец и половина по-късно в един парижки хотел. А на 9 февруари Унамуно напуска френското градче Андай. Той преминава по моста над пограничната река Бидасоа, тържествено изпратен от французите, начело с кмета на града, и посрещнат с неопишуеми овации от тълпа съотечественици.

Около три месеца след това паметно събитие Д.Б. Митов издава своя специален брой за Унамуно. (5) Броят носи многозначителното заглавие «Поезия и диктатура» и по този начин се подчертава преди всичко гражданското поведение на писателя, а също така непримиримото противоречие между творческия дух и авторитарното насилие – един проблем, който по това време вълнува не само испанското, но и българското общество. Покрай своя идеологически и публицистичен смисъл този специален брой на «Литературен глас» притежава и несъмнена литературна стойност. Нещо повече, дори и днес – когато българският читател разполага с много по-богата информация за творчеството на Унамуно, отколкото преди половин век – той все пак има какво да прочете и какво да научи от пожълтелите страници на вестника.

Броят «Поезия и диктатура» си поставя за цел да покаже какво мислят за Унамуно представителите на различни нации. В него са поместени кратки статии, есета и фрагменти от изтъкнати писатели, критици, философи, учени, естествоизпитатели и общественици: Херман Кайзерлинг, Ернст Роберт Курциус (Германия), Жан Касу (Франция), Джовани Папини (Италия), Обри Бел (Англия), Рубен Дарио (Никарагуа), Бланко Фомбона (Венесуела). (6) Не е

пропусната, разбира се, Испания, представена със статия на Рамон Перес де Аяла, а освен това под рубриката «Унамуно в очите на големите испанци» са отпечатани изказвания и мнения на автори като Хасинто Бенавенте (Нобелов лауреат за литература), Рамон Менендес Пидал, Асорин, Рамон дел Валие-Инклан, Сантьяго Рамон-и-Кахал (Нобелов лауреат за медицина), Луис Аракистайн (автор на книга за Унамуно), Грегорио Мараньон и др. Ще си позволя да цитирам само едно от тях, принадлежащо на най-големия испански историк и филолог на XX век Менендес Пидал: «Със завръщането на Унамуно в Испания, изглежда че тази последната отново намира себе си».

За времето си Унамуновият лист на вестник «Литературен глас» е сравнително добре оформен, графично изразителен. Той е илюстриран с портретна гравюра и шарж на Унамуно. Гравюрата е абсолютно същата, която пет години по-рано украсява първата страница на вестник «Развигор». Шаржът е дело на известния испански карикатурист Багария.

Българският литературно-публицистичен принос в специалния брой на «Литературен глас» се изразява в две статии. Едната принадлежи на редактора на вестника Д.Б. Митов, а другата – на рано починалия талантлив български белетрист Борис Шивачев (1902-1932), първият у нас преводач от испански и автор на статии за испански и латиноамерикански писатели (Тирсо де Молина, Хосе де Еспронседа, Хуан Валера, Ортега-и-Гасет, Хуана де Ибарбуру, Хосе Мармол, Мануел Галвес и др.). Заминал на осемнадесетгодишна възраст за Аржентина да си търси късмета, той се завръща в България през 1924 г. тежко болен и за няколко години, които му остават да живее, издава пътеписа «Писма от Южна Америка», сборника с разкази «Сребърната река», романа «Изобретателят», статии и преводи.

Статията на Д.Б. Митов «Тържественото завръщане на Унамуно в Испания», поместена на уводно място в броя, е образец на публицистика и е много характерна както за своя автор, така и за духа на вестник «Литературен глас». Тя е интересна преди всичко с това, че се движи, както се казва, «по горещите следи» на събитията. Говорейки за заточаването на Унамуно на Канарските острови, Д.Б. Митов възкликва: «Каква беше вината на тоя почтен и честен човек? Че не одобряваше насилническия режим в своята страна, обичта си към която беше засвидетелствал с много по-голяма сила и с повече тежест пред света, отколкото военните, заграбили властта и унищожили с един замах всички свободи». По-нататък авторът доста подробно се спира на емигрантските години на Унамуно, разказва любопитни детайли от живота му във Франция и сравнява изповядвания от него вид социализъм с прословутите доктрини на Толстой и Ганди за несъпротива срещу злото. В заключение Д.Б. Митов пише: «В историята на човечеството винаги е бил такъв край на борбата между свободния дух и насилниците. Не е важно кога, дали след година, дали след пет като дон Мигел де Унамуно, или след векове като Христос, но винаги свободната човешка същност побеждава насилието.»

Доста симптоматичен е фактът, че между другото авторът намира за нужно да подчертае: «По случай заточението и бягството на Унамуно, неговото име се чу за пръв път тогава и в България чрез страниците на «Развигор». Това твърдение, както вече се убедихме, не отговаря на истината, но то ме подсеща и аз от своя страна да изтъкна, че по своя стил, лексика и емоционален тон публикацията на Д.Б. Митов в «Литературен глас» определено напомня неподпи-

саната статия за Унамуно във вестник «Развигор», за която вече изказах предположение, че е писана от същия автор.

Публицистично възмущение от радостното историческо събитие, от триумфа на духовната свобода над мрачната «необходимост» на насилието долавяме и в есето на Борис Шивачев, озаглавено просто «Мигел де Унамуно». 8 Но тук има повече и по-значителни интелектуални акценти. Чувства се доброто познание на предмета. Изложението се отличава с лекота и увереност. Авторът си поставя за цел да разкрие духовния профил на Унамуно, защото, както сам казва: «В България ние знаем съвсем малко за него. Може би никак. Това се дължи преди всичко на нашата отчужденост от съвременната испанска литература. А Мигел де Унамуно без съмнение е един от нейните най-ярки представители. Най-големият, най-чистият, 100-процентовият испанец в същата тази литература». И Б.Шивачев твърде умело се справя със своята задача, като само в четири печатни страници излага най-значителните етапи от жизнения и творческия път на Унамуно и успява да характеризира по-важните му философски и художествени съчинения. Същевременно той дава лаконични, издържани в типично есеистичен стил оценки на личността и значението на Унамуно за съвременната култура. Например: «Днес ролята на Дон Кихот е поел Мигел де Унамуно. И той се гордее със своята донкихотовщина. Гордее се със своя идеализъм. И затова често пъти като самия Дон Кихот, Мигел де Унамуно изпада и се уплита в мрежата на своите идеалистични построения.» Още по-обобщаващо звучи друга оценка: «Но Унамуно е размирнен и неспокоен дух. Той е вечно жаден за нови истини. Той противопоставя една истина на друга. Винаги търси и критикува. И това именно го прави човечен. Сроден с големите фигури на всички времена. Близък на унижените и подтиснатите. На хората, които се стремят към нов живот. Към създаването на едно по-друго човечество.»

Интересен е патетичният акорд, пророческата поанта, с която завършва есето на Б.Шивачев: «А утре, ако в Испания под напора на събитията се обяви републиката, то Мигел де Унамуно вероятно ще бъде неин председател.» Както е известно, това пророчество се сбъдна, макар и наполовина. Само една година по-късно, на 12 април 1931 г. на общинските избори народът решително се изказва срещу монархията, Алфонс XIII е принуден да абдикира и на 14 април Испания става буржоазно-демократична република. Унамуно, естествено, не става неин президент, но затова пък, когато през 1936 г. вследствие военния метеж на генерал Франко в Испания се надига нова, още по-страшна тоталитарна вълна, великият Неукротен и Неукротим отново и все така рязко влиза в конфликт с диктатурата и умира внезапно, в горещ спор с нейните привърженици.

В момента, когато пише своето есе, Б.Шивачев, разбира се, не може да знае какво точно ще бъде политическото развитие през 1931 г., а до Испанската гражданска война от 1936 г. той не доживява. И въпреки това, достатъчно вярно предсказва ролята на Унамуно в историческия живот на неговата родина през следващите няколко години. И всъщност Б.Шивачев иска сякаш да ни каже, че ако с помощта на нашето въображение си представим Испания през 30-те години като някаква република на Духа, то за неин президент едва ли ще се намери по-подходящ, по-безспорен кандидат от Мигел де Унамуно. Мисля, че с това мнение биха се съгласили и тогава, пък да не говорим за днес, повечето евентуални поданици на една такава република.

Най-доброто потвърждение на тази мисъл е публикуваната в същия специ-

ален брой на «Литературен глас» телеграма, чийто текст гласи: «По случай славното завръщане от изгнаничеството, понесено с благородна гордост, поздравяваме безстрашния борец, голям поет и философ дон Мигел де Унамуно. Вашите немски приятели». И отдолу, между подписаните телеграмата личат имената на Алберт Айнщайн, Ханс Дриш, Карл Фослер, Хайнрих Ман, Леонард Франк, Арнолд Цвайг, Ернст Толер, Кете Колвиц и много други.

Голямото уважение на германската интелигенция към личността и делото на писателя далеч не е само плод на всеевропейското съчувствие към съдбата на изгнаника, завърнал се най-сетне в отечеството си. Не трябва да забравяме, че още през 20-те години на немски са преведени редица от най-значителните му произведения: «Животът на Дон Кихот и Санчо», «Трагичното чувство за живота», «Три поучителни повести и един пролог», «Мъгла», «Леля Тула», «Авел Санчес» – цял един *corpus* от съчинения на Унамуно.

При списването на въпросния специален брой на «Литературен глас» за първи път взема участие човек, владеещ испански език. Резултатите от това сътрудничество са следните:

Първо, в българския печат за първи път малкото име на Унамуно се изписва правилно (Мигел, а не Мигуел – по френски маниер). И това се отнася не само за всички материали в броя, но и за уводната статия на Д.Б. Митов, който не е знаел испански и който пет години по-рано, като редактор на «Развигор», пуска за печат, или пък сам написва статия под заглавие «Мигуел де Унамуно».

Второ, всички испански имена на страниците на вестника (а тези имена не са никак малко) се отличават с правилна, бих казал почти съвременна българска транскрипция. Имам предвид испанските ентърдентални съгласни «z» и «c», които за първи път се изписват на български «с», а не «ц», както е преди това. Имам предвид също испанското меко «l» (ll) в името на Valle-Inclan, изписано: Валье-Инклан. (9)

Трето, във вестника е поместен списък на първите издания на Унамуно с названието – на испански език – на града и издателството. Освен дето е интересен като информация, която нашият читател няма откъде другаде да добие, списъкът не съдържа никакви печатни или други грешки, тъй като е минал през очите на испанист.

Човекът, който така компетентно «асистира» на главния редактор при съставянето, превеждането на чуждите материали и отпечатването на специалния брой на «Литературен глас», посветен на Унамуно, е, разбира се, Борис Шивачев – сътрудник на Д.Б. Митов още от времето на «Развигор» (където се подписва с псевдонима Борислав Витски), а след това и в «Литературен глас», където публикува статии, преводи и знаменития пътепис «Писма от Южна Америка». Не е чак толкова трудно да се досетим, че по това време никой друг, освен Б. Шивачев, не би могъл да допринесе за доброто осъществяване на подобна, дръзка от филологическо гледище, инициатива. Но всъщност не е нужно и да гадаем, защото Борис Шивачевото, по думите на редакцията, «близко участие» при подготвянето на броя, е отбелязано – макар и на последната страница на вестника.

И все пак при списването на Унамуновия лист бездруго са били използвани – кога повече, кога по-малко – и преводи от френски. Съществуват редица по-

датки и съображения за една подобна констатация, но аз ще спомена само два безспорни факта. Първо, статията на Д.Б. Митов очевидно си служи със сведения, почерпани от френския печат, а не би могло и да бъде иначе, защото става дума за детайли от живота на Унамуно като емигрант в Париж и в пограничното градче Андай. И второ, един от публикуваните на стр. 3 на «Литературен глас» материали, представен като статия на известния френски писател и есеист Жан Касу, всъщност представлява два откъса от книгата му за съвременната испанска литература, публикувана предишната година. (10)

В библиотеката на покойния д-р Милко Ралчев открих екземпляр от същата книга, носещ саморъчния подпис на притежателя (по този именно екземпляр установих произхода на текста, отпечатан в «Литературен глас»). Последното обстоятелство дава основания да се предположи, че преводът от френски на статията на Ж.Касу е дело не на някой друг, а на М.Ралчев. Ако наистина е така, това означава, че към българските участници в подготовката на Унамуновия лист (Д.Б. Митов и Б.Шивачев) можем да прибавим още един, и то изтъкнат по онова време наш специалист по романските литератури. Тук му е мястото да напомня, че почти едновременно със специалния брой на «Литературен глас» М.Ралчев превежда в списание «Листопад» едно есе на Унамуно и публикува своя статия за писателя. Този първи у нас превод на Унамуно от езика на оригинала вече беше предмет на нашето внимание, а за статията тепърва ще става дума.

Ще ми се да завърша разглеждането на Унамуновия лист, издаден в България през 1930 година, с един цитат от първата му страница. Той ме накара да се сепна и ме наведе на мисълта: какво би могло и какво всъщност би трябвало да бъде днешното общо заключение за тази наша културна инициатива от преди половин век. В статията на Ramon Peres de Ayala, която впрочем е всред най-впечатляващите, между другото четем: «Да обгърнеш Унамуно в една статия от няколко листчета, е все едно да затвориш една река в шишенце за валерианови капки. Има и писатели, които се събират в подобно шишенце. Но Унамуно е писател, приличен на голяма река. А реката е винаги разнообразна.» Валидни ли са тези думи за Унамуновия лист? Разбира се! Със своите пет страници, неголям формат и нормален шрифт той в никакъв случай не може да бъде дори що-годе адекватен на една такава личност, изпълнила с духовната си мощ световното пространство, на една личност, която днес сравняват с титани на познанието и чувствителността като Паскал, Кант, Толстой, Достоевски, Киркегор, Хайдегер.

Но нека не се увличаме прекалено, нека бъдем по-обективни, нека признаем простата, очевидна истина, която всъщност е не само факт, но и заслуга на българската култура. Тази истинска заслуга се състои в това, че България, много преди да разполага с каквито и да е дипломирани специалисти по испански език и испанска литература, прибегвайки до посредничеството на други езици, на други култури и на още бог знае какво, използвайки всички възможни средства, и то по времето, когато има да решава съвсем други, насъщни задачи, все пак съумява да се интересува от един писател и мислител като Унамуно, принадлежащ към култура, с която нямаме етнически, традиционни, исторически или други връзки. И не само да се интересува, но и да го въведе в средите на интелигенцията, в националната мисловност, да свърже по своеобразен начин гражданското поведение на великия испанец със социалните борби на нашия народ.

Характерна, макар и донякъде формална особеност на българската критика за Унамуно е, че тя се развива успоредно с превода у нас на негови произведения. С някои изключения, литературно-критическите изяви съпътстват преводните публикации и по време, и по място. Тук трябва да отбележим на първо място писаното от Тодор Нейков: био-библиографската му бележка за Унамуно в сборника «Сервантес и Дон Кихот според испански съвременни мислители» (1946) (11), кратката статия «Есеистът Мигел де Унамуно», съпровождаща собствените му преводи в списание «Панорама» (1983, № 3), предговора към издадените в един и същи том романи на Унамуно и Валие-Инклан (1979), предговора към книгата «Три поучителни повести и един пролог» (1980), озаглавен «Между Сервантес и Дон Кихот». Всички тези и други подобни на тях текстове играят ролята на въведение в живота и творчеството на Унамуно. Те излагат биографията на писателя, дават кратки, компилативни характеристики на неговите възгледи и произведения и определят най-общо мястото му в историята на испанската и световната култура. (12)

Същите функции изпълняват най-често и рецензиите, които се публикуват в нашия периодичен печат по повод изданията на Унамуно на български, и преди всичко на тома «Есеистика» (1983). При оценката на преводаческите качества на този том вече имах случай да цитирам някои от тези отзиви. (13) По общо правило рецензентите пишат много повече за самия Унамуно, отколкото за българския превод на неговите творби, за тяхната рецепция у нас. Типичен пример е статията на Иван Калчев, който пише за Унамуно: «С донкихотовската си битка срещу смъртта той е едно от очарователно-романтичните възпътици на непобедимостта и вечността на човешкия дух и интелект» (14) В заключение авторът нарича запознаването на българската публика с личности като Унамуно «истински празник на духа».

Малко по-интересни са плахите опити за паралел между Унамуно и някои наши културни дейци. Например: «Мигел де Унамуно е бил професор по старогръцки език и литература, но отрано решава, че не от елинисти се нуждае испанската култура, а от испанисти. (Същото у нас прави и проф. Балабанов).» (15) Подобна съпоставка може и да изглежда ефектна от пръв поглед, но всъщност не е чак дотам правомерна. Унамуно е енциклопедист в пълния смисъл на понятието. Наред с върховете, които достига в художествената литература и философията, той оставя ярка диря и в областта на филологическата наука – нещо, което трудно може да се каже за нашия проф. Ал.Балабанов.

Литературната информация, разбира се, има своето място във всяка култура, особено при рецепцията на чуждестранни автори и творби. Трябва обаче особено да отбележим онези български публикации за Унамуно, които се отличават с по-осезаема самостоятелност на мненията и оценките, имат по-цялостен характер и по този начин карат по-ясно да изпъкне отечественият принос в разработване на темата, която ни занимава: Унамуно и българската критика. Ще разгледам по-значителните от тях.

Своя превод на есето «Гробът на Дон Кихот» д-р Милко Ралчев придружава със собствено есе за Унамуно. 16 То започва ефектно, ораторски, като че ли авторът се кани да произнася реч: «Диктатурата, която Примо де Ривера уп-

ражни над духовете в Испания, бе по-малко страшна от диктатурата, която Унамуно оказа върху самия де Ривера. Читателю, не се страхувай! Недей мисли, че Унамуно се е превърнал в политически съперник на генерала и негов конкурент за поста диктатор. (Както вече се убедихме, дон Мигел никога не би приел да играе такава неблагоприятна роля.)» Всъщност М.Ралчев иска по най-фрапантен начин да внуши на тогавашната българска публика, че Примо де Ривера би могъл да прости на Унамуно всичко друго, но не и това, че последният поставя битието на героя Дон Кихот по-високо от битието на неговия литературен баща, на историческата личност Мигел де Сервантес. Всъщност М.Ралчев по оригинален начин иска да изрази една от основните идеи на есето на Унамуно «Гробът на Дон Кихот», а именно, че създанията на изкуството биха могли да струват много повече от личността и достойнствата на своите автори, чиято единствена реалност често пъти е само простият факт, че са съществували, и тяхното съществуване е регистрирано от биографии и изследователи.

Унамуно твърди, че не Сервантес, а Дон Кихот е испанският светец, историческият идеал на Испания. Според М.Ралчев именно това не е бил в състояние да проумее диктаторът и затова е намразил тази идея на Унамуно повече от «социалните парадокси на испанските анархисти» и естествено го е осъдил на изгнание. Или, както се изразява авторът, Примо де Ривера «е бил толкова малко испанец, че не е могъл да разбере висшия национален характер на тази мисъл». Тук д-р М.Ралчев цитира прословутата мисъл на Унамуно, че на Испания съвсем не ѝ е нужно да се европеизира, а напротив: тя трябва да испанизира Европа. И докторът заключава: «На този шовинистичен парадокс почива идеалистичната философия на Унамуно. Ала на него не трябва да се гледа като на някаква политическа, завоевателна аксиома, а като на някакъв поетичен устрем към универсалност, към космополитизъм». (17)

На това място се налага да спрем за малко, за да се ориентираме в извилистата мисъл на М.Ралчев. По принцип, разбира се, е ясно какво иска да каже, но все пак не е лошо да сложим точката над «и». Ако авторът твърди, че тезата за «испанизиране на Европа» е космополитизъм, той без друго греша, защото патосът на Унамуно е насочен в тъкмо противоположната посока – към възвеличаване на испанския регионализъм, който в някои свои общочовешки достижения превъзхожда прословутия европеизъм. Ако ли пък М.Ралчев твърди, че Дон Кихот, макар и «регионален» образ – а може би тъкмо поради това! – е в състояние да предложи на света един универсален, всечовешки идеал, той безспорно е прав. И всъщност правотата на една такава мисъл се доказва от безбройните тълкуватели на романа «Дон Кихот» в продължение на няколко века. Тя се доказва дори от самия факт, че съществуват толкова много тълкувания на тази творба.

По всичко обаче изглежда, че у М.Ралчев не съществува пределна яснота по изложения проблем, защото по-нататък то пише: «Тогавашно диктаторът е осъдил човека, който проповядва такива идеи? Отговорът може да бъде само този: де Ривера не е разбрал испанизма на Унамуно. Сметнал е Унамуно за луд. Ето всичко. А с това той е доказал, че не е испанец.» С тези думи М. Ралчев сякаш отново свежда въпроса за Унамуновия образ на Дон Кихот към въпроса за испанизма или за «шовинистичния парадокс», както сам се изразява по-

горе. Следователно той като че ли не достига до дъното на замисъла, който движи перото на Унамуно и който го кара да постави над всичко Испания не за друго, а именно защото тя е родила Дон Кихот, а ламанският идалго от своя страна представлява едни универсален, вечен образ на човека. (18) И затова в случай е съвсем неуместно да се говори за «шовинизъм» и «космополитизъм».

А може би М. Ралчев е искал един куршум да удари два заека: да изложи идеите, които Унамуно провъзгласява в есето «Гробът на Дон Кихот», и същевременно да залепи Примо де Ривера, т.е. да свърже в едно голямото и вечното с малкото и преходното? Да поднесе идеологическия спор на Унамуно с традиционната, академична сервантистика и политическия спор между Унамуно и диктатора Примо де Ривера като нещо цялостно, единно и затова се е опитал да сведе и двете към един и същ «парадокс». Ако е така, то в случая чувството за мярка му е поизневерило.

По-нататък в своето есе М. Ралчев се спира по-подробно на образите на Дон Кихот и Санчо Панса, такива, каквито ги вижда Унамуно, и върху тази основа се стреми да открие общото между произведения като «Трагичното чувство за живота», «Мъгла», «Спомени от детството и юношеството» и «Агонията на християнството» (неправилно преведено: «Упадъкът на християнството»). Авторът се връща към тезата за парадокса, като същност на Унамуновата мисловност и чувствителност, и подчертава неговата «двойственост, свойствена на баскийската му натура – да бъде мислител или художник», и веднага добавя: «Като истински творец той успява да създаде необходимото равновесие между едното и другото.» В заключение М.Ралчев иска да намери мястото на Унамуно сред представителите на една дълга традиция в западноевропейската литературна и религиозно-философска мисъл: «Можем да кажем, че в него има от една страна самоанализаторската мъка на един св. Августин с нещо от мистицизма на Киркегаар, а от друга – нещо от поетичния фанатизъм на Ницше и Леопардиевско вдълбочаване и проникване в смъртта.» (19)

Ефектно започнало, есето на М.Ралчев завършва не по-малко ефектно с един интересен портретен шрих: «Има нещо наистина застрашително в неговата личност, която се спира на всяка страница и се озърта на всяка стъпка.» Тези думи свидетелстват, че авторът много вярно е успял да почувства духовната същина на Унамуно, психологическия му манталитет на борец, пророк и граждански трибун.

Половин век по-късно към проблема за духовното дело на великия испански писател и мислител се обръща известният наш естетик проф. д-р Исак Паси. Неговата студия, озаглавена «Унамуно, Дон Кихот и Испания», е публикувана най-напред в периодичния печат (20), а след това е поместена като встъпление към обемистия том с есета на Унамуно, за който вече имаме повод да говорим. (21)

Творчеството на Унамуно е огромно не само по значение, но и по обем. Духовното му развитие е дълго, сложно и донякъде противоречиво. Всичко това създава една от най-очевидните трудности пред всеки, който се опита само в няколко десетки страници да представи феномена Унамуно. Проф. Паси по свой начин се е справил с тази трудност, като е изградил своето изследване върху четири опорни точки. Това са четири фундаментални проблема, които наистина вълнуват Унамуно през целия му живот и преминават през всичките му

произведения: човек, бог, Дон Кихот, Испания. На тях са посветени съответно четирите части на изследването на И.Паси, и в този смисъл може да се каже, че то се отличава със стройна и доста прецизна композиция (характерна особеност на почти всички трудове на автора).

Проблемът за човека, за конкретния, индивидуалния, реалния човек, или, както казва Унамуно, «el hombre de carne y hueso», е отправна точка на всяко негово философстване и затова в своята студия И.Паси тръгва именно оттук, от началото на всички Унамунови начала, от неговата жажда за безсмъртие на човека. Същевременно авторът разкрива цялата противоречивост на това «изискване» на Унамуно за безсмъртие на личността, което едновременно не могат да задоволят напълно и рационализмът, и спиритуализмът, и «простодушната идея» за възкресението, и илюзията на «чисто физическото безсмъртие». В това се състои трагизмът на Унамуновата «философия на живота», която – според И.Паси, – макар и да търси изход в много посоки, в последна сметка си остава безизходна, защото: «истината, рационализмът изобщо нямат алтернатива – нито разумна, а дори и неразумна. Може би утехата на истината е по-скромна от утехата на лъжата, но затова пък е по-достъпна и приемлива – тя е утеха на истината». (22)

По нататък проф. Паси разглежда проблема за бога във философията на Унамуно, която според него е завършек на «тръгналия още от Паскал процес на детеологизация на теологията, на разбожествяването на бога чрез неговата хуманизация». Тук авторът естествено навлиза в един доста широк кръг от въпроси – не само богословски, но също така онтологически и гносеологически – и в тази връзка обсъжда идеите на Унамуно в контекста на определена «линия» в световната философия (Беркли, Авенариус, Уилям Джеймс). В резултат И.Паси достига до заключението: «Скъсал с традицията и рационализма, Унамуно скъсва и с единствено разумната теология, с единствено възможната конструкция на бога и религията. Превръщайки дефинитивно съществуващия преди, независимо и след човека бог (единствено възможния като бог бог) в процес на неговото вечно търсене и намиране от човека и у човека, Унамуно превръща религията само в единствено възможния изход от трагичното битие на човека, а незibleмия бог – в процес на търсене, в боготърсачество.» (23) Много интересен би бил тук паралелът между Унамуно и възгледите на някои руски писатели и мислители от втората половина на XIX и началото на XX век (Л.Толстой, Ф.Достоевски, Вл.Соловьев, Н.Бердяев), които са популярни и у нас. (24) Но това, разбира се, е отделна, голяма тема, засягаща ранния етап от развитието на екзистенциализма и би могло да бъде предмет на специално изследване.

Третата част на разглежданата студия на Исак Паси е централна, средишна в контекста на цялото, защото е посветена на проблема Дон Кихот. А за Унамуно това е един вечно актуален образ, една голяма и плодотворна метафора, ако щете – една митологема, към която водят най-здравите нишки на неговата мисъл и в която намират своето разрешение и «помирение» и най-тревожните му и непримирими духовни търсения и противоречия. И проф. Паси умело илюстрира тази мисъл с примери, цитати и собствени разсъждения. Той пише, че животът на Дон Кихот и Санчо е всичко за Унамуно – «конкретизация и материализация» на неговата философия, етика, възгледи върху истори-

ята, религията, литературата. Това е «учение за смисъла на живота такъв, какъвто е и какъвто не може да не бъде». Образът на ламанчския идалго, по думите на И.Паси, е «синоним на истинска и чиста вяра, такава, за каквато ратува Унамуно и каквато той противопоставя на католическата ортодоксия – вяра, създадена от човека, за да го предпази от ужасното съзнание за края, въпреки всеки разум, аргумент или доказателство». (25) По-нататък проф. Паси детайлно разнища причините за особеното, граничещо с идолопоклонство отношение на Унамуно към Дон Кихот, което сякаш няма равно на себе си в историята на духа. И авторът прави това не само за да хвърли повече светлина върху този кардинален проблем, но най-вече за да оцени ролята на Унамуно като коментатор на «Дон Кихот» и да изведе оттук някои принципи на Унамуновия литературно-критически метод. Да разкрие неговата искрена омраза към оня тип критика, която, разчитайки единствено на разума, създава мъртви ерудитски текстове, а често пъти убива и самата творба, вместо да я възкреси за бъдещите поколения. Унамуно ратува за вдъхновена, поетична критика, която, по думите на И.Паси, трябва да се основава върху «съпреживяване чрез въображението, което събира, гради, обединява и дава живот». (26)

Продължавайки този ред на мисли, в заключителната част на своята студия проф. Паси спира вниманието си върху отношението на Унамуно към проблема за Испания, в което също се проявява неговият фанатичен донкихотизъм. Унамуно смята, че донкихотизмът трябва да се превърне в общонародна испанска религия, в средство за борба срещу злините на историята – националната катастрофа от 1898 г., изоставането на Испания спрямо европейското развитие и т.н. Обобщаващо звучат думите на автора: «Ако в своята религия Унамуно отстоява по-скоро нейното деспиритуализиране, в своя патриотизъм той ратува за разширяване на испанския спиритуализъм, за прилагането му и към Европа, към обществото, потънало в комерция, в утилитаризъм и гола деловитост. А това според Унамуно Испания може да направи, защото нейният испанизъм е философски, а дори и нещо повече – трагично философски». (27)

Изградена като критичен коментар на Унамуновите възгледи за личността на света, за бога и божественото у човека, за родината и нейната национална идея, за Дон Кихот като сърцевина на испанската национална идея, студията на Исак Паси се откроява в нашата книжнина със задълбоченото си проникване в творчеството на Унамуно и с опита си да постави неговото дело в широк философски контекст.

На същата тема няколко години по-рано друг наш философски автор посвещава цяла монография. (28) Книгата на Соломон Леви е единственият у нас опит за цялостно изследване на идейния свят на Унамуно, като философ в строгия смисъл на думата и като художник, в чието творчество метафизическата проблематика преобладава – «философски мислещ писател», както го нарича авторът. Монографията е съставена от девет глави, в които се анализират основните философски теми на Унамуно – агоничното съзнание, трагичното усещане за битието, човека като «страдаща реалност», историческия прогрес и проблема за така наречената «инфраистория», вярата в безсмъртието като «логическо противоусещане» и т.н. Разкрита е връзката на Унамуновите идеи с някои понятия и категории на екзистенциализма и «философията на живота».

Монографията на Соломон Леви се опира на богата изворова база. Наред с

испански библиографски източници в нея се цитират трудове на класици на европейската философия и редица съветски изследвания, имащи отношение към разглежданите теми. В ограничените рамки на моята студия не ми е възможно да се спра по-подробно на тази книга, за да я оценя в съответствие с онези мащаби, които тя безспорно заслужава. С оглед на конкретната ми задача – Унамуно и българската критика – ще се задоволя само да кажа, че монографията на Соломон Леви е първият в България опит за марксистическа интерпретация на Унамуновите идеи.

* * *

Българската критика за Унамуно претърпява характерна еволюция – от публицистични статии, репортажи и съобщения в пресата тя се насочва към литературни и философски есета, студии и предговори, за да добие най-сетне формата на внушителна монография. Българският принос в популяризирането и интерпретацията на Унамуновото творчество постепенно изминава пътя от публицистичните реакции (Д.В. Митов) и публикациите с информативен характер (Н.Дончев) към опитите за есеистично портретиране (Б.Шивачев, Здр.Петров) и повече или по-малко самостоятелни разработки (М.Ралчев, С.Леви, И.Паси).

Въвеждащата, пропеедвична роля на българската критика за Унамуно има зад себе си дългогодишна традиция. Може обаче да се каже, че в известен смисъл българското «битие» на Унамуно започва тепърва – защото едва сега, когато е преведена на български най-значителната част от неговото творчество, нашата литературна и философска мисъл има вече пълната възможност да се съсредоточи над Унамуновите текстове, за да се задълбочи в културно-историческия им смисъл, да издири в тях онова, което може да служи за свързващо звено между самобитния път на българската култура и неспирния, универсален процес на световната култура, и онова, което съставлява интерес за собственото ни духовно развитие.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. по-подробно: П. Велчев. Мигел де Унамуно в превод на български. – Сравнително литературознание, 1986, № 7, с. 10-25.
2. Р. Ролан. За Мигуел де Унамуно – жертва на испанския фашизъм. – Звезда, г.І, бр. 95, 23 март 1924.
3. Н. Дончев. Един акт на варварство и един романтичен подвиг с Мигуел де Унамуно. – Епоха, г. ІІІ, бр. 622, 27 август 1924.
4. Развигор, г. ІV, бр. 177, 28 март 1925. За първия превод у нас на творба от Унамуно вж.: П. Велчев. Цит. съч. – Сравнително литературознание, 1986, № 7, с. 11-12.
5. Литературен глас, г.ІІ, бр.72, 26 април 1930.
6. Отсъствието на СССР сред изброените държави е лесно обяснимо. По това време Унамуно не е популярен там, а до 1930 г. на руски език е преведена само една негова книга, макар и в две издания: *Мигуел де Унамуно*. Две матери. Перев. с исп. С. Игнатова. Изд. Акц. о-ва «Огонек». М., 1927, 39 с.; *М. Унамуно*. Три повести о любви. С прологом. Перев. с франц. изд. М.Б. Коваленской. Изд. «Федерация» и артель писателей «Круг». М., 1929, 173 с. Едва през 1981 г. Ленинградският филиал на издателство «Художественная литература» пуска от печат двутомник с избрани произведения на Унамуно.
7. Статията препечатана без изменения в книгата: Д.Б. Митов. Световни лица. Том І. С.,

1938, с. 137-139.

8. Литературен глас; 1930, бр.72, с.3. Срв.: *Б. Шивачев*. Избрани произведения. Под ред. на Пеню Русев. 1973, с. 209-212. «Български писател». С.

9. Тази транскрипция е руска. През 60-те години продължават да я практикуват при издаване на своите преводи Ал. Муратов и Ат. Далчев, в чието творчество изобико е силна «инерцията» на 30-те – 40-те години. Впоследствие, а по-точно казано, от антологията «Перуански поети» (1977) насам, двамата с покойния Тодор Нейков предложихме друга транскрипция, по-близка до българската графемика. Приложена към цитирания по-горе пример, тя гласи: Валие-Инклан, или още по-добре: Валие-Инклан.

10. *Jean Cassou*. Panorama de la litterature espagnole controraine. Ed. Simon Kra. Paris, 1929, p. 62-67, 68-70.

11. В бележката е допусната дребна неточност в датата на Унамуновата смърт.

12. За Унамуно има персонална статия в: Кратка българска енциклопедия. Том 5. Изд. на БАН. С., 1969, с. 231-232. Това е може би единствената в нашата книжнина публикация, където той фигурира с пълното си име: Мигел де Унамуно-и-Хуго.

13. *П. Велчев*. Цит съч. – Сравнително литературознание, 1986, № 7, с. 22-23.

14. Народна култура, г. XXVII, бр.35, 2 септември 1983.

15. *Л. Захариев*. Среца с мъдрец от Саламанка. – Пулс, 2 август 1983.

16. Листопад, г.ХІ, № 4-5, май 1930, с. 88-95.

17. Пак там, с.89.

18. В другото известно свое есе «Как да се чете и тълкува «Дон Кихот» Унамуно още по-ясно е формулирал тази диалектика: «Сервантес изтръгна Дон Кихот от духовните недра на своя народ и на цялото човечество и чрез безсмъртното си произведение го върна на своя народ и на цялото човечество.»

19. Пак там, с.95.

20. Септември, г. XXXIV, 1983, № 3, с. 222-246.

21. *Мигел де Унамуно*. Есеистика. Изд. «Наука и изкуство». С., 1983, с. 7-32.

22. Цит. изд., с.12.

23. Пак там, с.16.

24. Макар и по-бегло, този въпрос е засегнат в книгата: *И.А. Тертерян*. Испытание историей. Очерки испанский литературы XX века. М., 1973, с. 75-129.

25. *М. де Унамуно*. Есеистика. С., 1983, с.22.

26. Пак там, с. 28.

27. Пак там, с.30.

28. *Соломон Леви*. Хуманизмът и кризата на либералното съзнание (Мигел де Унамуно и философията). 1979, С., «Партиздат», 268 с.